

Janusz Karkowski
Dr hab.
Profesor Instytutu Kultur Śródziemnomorskich
I Orientalnych PAN

RECENZJA PRACY DOKTORSKEJ PANA DAWIDA F. WIECZORKA P.T.
DIPINTI BUDOWLANE W ŚWIĄTYNIACH HATSZEPSUT I TOTMESA III W DEIR EL-BAHARI W ŚWIETLE TECHNOLOGII OBRÓBKI KAMIENIA BUDOWLANEGO – Część I: Tekst; Część II: Plansze

Prowadzone od 1961 roku badania w zespole dwóch świątyń XVIII Dynastii w Deir el-Bahari, przyniosły obfity plon w postaci coraz liczniejszych monografii i artykułów dotyczących architektury tych budowli, ich dekoracji i historii od ich powstania, aż do wykorzystania ruin w okresie koptyjskim. Mgr David Wieczorek przystępując do pisania swojej pracy doktorskiej miał za sobą prace terenowe w Egipcie w Marea, Gebelein i przede wszystkim w Deir el-Bahari. W czasie prac terenowych w Egipcie, w których brał udział od roku 2006, zdobył doświadczenie w zakresie prac wykopaliskowych, technik dokumentacyjnych i epigrafiki egipskiej.

W trakcie prac w Deir el-Bahari rozpoczął systematyczną dokumentację wykonanych farbą napisów i znaków znajdujących się na blokach z fundamentów i ścian obydwu świątyń w Deir el-Bahari. Częstkowe rezultaty swoich prac mgr Wieczorek prezentował w szeregu artykułów. Ten rodzaj napisów ze świątyń w Deir el-Bahari nie był wcześniej systematycznie badany i w najlepszym wypadku wzmiankowano ich istnienie. Również podobny materiał znany z innych faraonskich budowli nie były na ogół systematycznie badany. Dopiero w ostatnich latach wzrosło zainteresowanie podobnym materiałem z innych stanowisk.

Praca doktorska kandydata składa się z dwóch części: Tomu tekstu i tomu plansz. Studium stanowi próbę systematycznego przebadania materiału na podstawie stosunkowo dużego zespołu *dipinti* widocznych na blokach w magazynach obydwu świątyń oraz in situ w ścianach, w tym na licach ścian odsłoniętych w czasie prac wykopaliskowych.

Praca zawiera obszerną bibliografię. We wprowadzeniu kandydat przedstawia cele pracy i stan badań nad tego rodzaju materiałem epigraficznym. Ponieważ wykonane czerwoną lub czarną farbą znaki i teksty były różnie nazywane przez różnych badaczy, często wręcz niepoprawnie, autor proponuje nazwę *dipinti* budowlane. Nazwa ta najlepiej określa ten rodzaj materiału bez rozstrzygnięcia w jakim momencie procesu budowlanego powstały. We wprowadzeniu autor wymienia też materiał porównawczy znany z innych stanowisk z różnych okresów historii Starożytnego Egiptu.

Rozdział II stanowi studium *dipinti* z Deir el-Bahari. Na początku autor prezentuje opracowaną przez siebie rozbudowaną kartę-formularz, która służyła do jednolitego rejestru cech samych *dipinti* i ich lokalizacji na konkretnych licach bloków, na których je wykonano. Uwzględniono też lokalizację samych bloków i charakterystykę ich obróbki. Wypełniona karta stanowiła podstawę do stworzenia katalogu samych *dipinti* oraz ich relacji do bloków, na których je wykonano. Na karcie umieszczono też facsimile wykonanych *dipinti* i gdzie to było możliwe również w formie

ortograficznych rozwiniętych obrazów sześciennych ukazujących wszystkie płaszczyzny badanego bloku z wykorzystaniem dostępnej od kilkunastu lat cyfrowej technologii obróbki zdjęć (ortofotografii). O ogromie wykonanych badań i dokumentacji mogą świadczyć obszerne katalogi bloków z *dipinti* ujęte w formę tabelaryczną - pl. 1-26 (Świątynia Hatszepsut) i 73-84 (Świątynia Totmesa III).

Pierwszym rezultatem powstałego katalogu jest szczegółowa typologia *dipinti*. Podzielono je na pięć dużych grup, a te z kolei na podgrupy. Dalej autor prezentuje poszczególne grupy z ich dokładnym omówieniem, facsimile *dipinti* reprezentatywnych dla danej grupy i tabelami zawierającymi szczegółowe dane dotyczące poszczególnych typów *dipinti*. Z epigraficznego punktu widzenia zarówno prezentacja poszczególnych typów jak i komentarze są wzorowe. Każda grupa ma też przytoczony materiał porównawczy znany z innych budowli i z różnych epok.

Jedynie zastrzeżenia recenzenta budzą dwa przypadki. W typie NT1, 'Notatki tekstowe' wątpliwości budzi uwzględnienie napisu rekonstrukcyjnego z okresu reparacji dekoracji po zniszczeniach zwolenników Achnatona – TD.DeB 263-TB.190:a (str. 75,79 i pl. 97). Nie jest to bowiem *dipinto* budowlane, ale związane z przemianami, jakim podlegała dekoracja świątyń w czasie kolejnych zniszczeń, przeróbek i rekonstrukcji. Dużo takich uwag, tekstowych i figuralnych z okresu Ramzesa II zachowało się na ścianach północnego skrzydła środkowego portyku świątyni Hatszepsut – Martinez, „Restaurations post-amarniennes commanditées par Remsès II: un cas d'école à Deir el-Bahari”, *Memnonia XVIII* (2007), 157-176, pl. XXXVI-XLVI (pozycja nie uwzględniona w bibliografii). Oczywiście w tym wypadku nie można zbadać całych bloków, bo są one częścią zachowanej ściany.

Dodatkowo należy się zastanowić, czy *dipinti* z grup SIG 1-3 (Fig. 17) RP1-2 (Fig. 28-29) należy zaliczyć do *dipinti* budowlanych. Większość z nich pochodzi z wnętrza konstrukcji odciążającej nad stropem Sali na Barkę Amona. Konstrukcja ta została całkowicie zasłonięta murem oporowym platformy górującej nad Górnym Tarasem i zabezpieczającej kolumnadę Górnego Dziedzińca świątyni Hatszepsut przed skalnymi odłamkami odpadającymi od niemal pionowego skalnego masywu. Wszystkie *dipinti* z tego miejsca, w tym wielobarwne, umieszczono zatem w rodzaju „kapsuły czasu”. Stąd napisy pisarza Amenhotepa , głowa barana – aluzja do dekoracji barki Amona, czy trójkąty inspirowane formą odciążającej konstrukcji nad stropem pomieszczenia, gdzie barka procesyjna miała spoczywać w czasie procesji do Deir el-Bahari. Autor dysertacji jest zresztą świadomy słabego związku tych *dipinti* z budową. Jedynym *dipinti* związanym z budową świątyni może być linia wykonana na skale na osi świątyni (str. 145), która mogła wyznaczać linię styku płyt odciążających strop, lub nawet być rodzajem wcześniej wykonanej linii wyznaczającej oś świątyni w czasie przygotowania terenu pod budowę.

Paleografia znaków hieratycznych użytych w analizowanych *dipinti* z podziałem na znaki jak w standardowej *Hieratische Paleographie* G. Möllera jest następną częścią tego rozdziału. W

podsumowaniu autor wyciąga wnioski wynikające z analizy przedstawionej w omówieniu poszczególnych typów *dipinti*.

Rozdział III omawia rodzaje kamienia używanego do budowy świątyń ze szczególnym uwzględnieniem rodzajów kamienia użytych w Deir el-Bahari i kamieniołomów, w których je pozyskano. Wraz z kolejnym Rozdziałem IV omawiającym budownictwo kamienne, w tym narzędzia, przyrządy, sposoby pozyskania kamienia w kamieniołomach, techniki transportu i budowy, stanowi wstęp do kolejnego rozdziału. W części dotyczących narzędzi wątpliwości budzi polski odpowiednik angielskiego słowa *adze* jako *topór*. Lepszy termin to *ciosak* stosowany w pracy J. Lipińskiej i W. Kozińskiego, *Cywilizacja miedzi i kamienia*, Warszawa 1977, str. 532. Z kolei przy opisie montażu murów użyto słowa *strop* na oznaczenie górnej powierzchni bloków i warstw bloków, co wydaje się również nieprawidłowe (górne lico?).

Rozdział V wraz z rozdziałem II stanowią najważniejszą część analitycznej części dysertacji. Dotyczy on technologii obróbki kamienia budowlanego. Opracowana przez autora metoda oparta o zmodyfikowaną analizę stosowaną przy analizie narzędzi krzemienych. Autor nazywa ją 'Analizą Śladów Narzędzi'. Przeprowadzenie badań tą metodą na blokach, których wszystkie powierzchnie były dostępne do badań i dodanie analizy dostępnych powierzchni bloków wciąż wmurowanych w ściany doprowadziła do ustalenia użytych narzędzi. Na tej podstawie podjęto próbę ustalenia sekwencji wykonanych prac kamieniarskich związanych poszczególnymi etapami produkcji bloków. Wykonana analiza umożliwiła autorowi odtworzenie *chaîne opératoire* produkcji bloków.

Rezultaty analiz z poprzedniego rozdziału w Rozdziale VI zostały skonfrontowane z lokalizacją *dipinti* budowlanych uwzględniając ustalone sekwencji obróbki bloków użytych w świątyniach w Deir el-Bahari. W rozdziale VII podjęto próbę łącznego potraktowania *Horyzontów stratygraficznych* i *chaîne opératoire* produkcji bloków. Na podstawie porównania *chaîne opératoire* i *horyzontów stratygraficznych* z umieszczonymi na blokach *dipinti* pozwoliło autorowi zaproponować względną chronologię wykonania tych ostatnich w poszczególnych fazach produkcji i transportu bloków. Niewątpliwie Rozdziały VI-VII są najbardziej oryginalnym wkładem mgra Wieczorka w badanie procesu produkcji bloków i w dostarcza nieznanymi dotąd kryteriów w badaniach *dipinti* budowlanych

W końcu Rozdział VIII zawiera ogólne omówienie wyników uzyskanych w dysertacji. Najważniejsze jest podsumowanie przydzielenia poszczególnych kategorii *dipinti* do etapów produkcji bloków, od ich wydobycia w kamieniołomie do użycia w świątyniach w Deir el-Bahari. Takich rezultatów żaden badacz wcześniej nie uzyskał

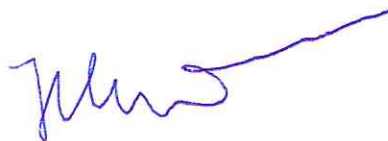
Poszczególne ustalenia autor ilustruje licznymi tabelami i wykresami tak w tekście jak i w tomie plansz. W przyszłej publikacji dobrze byłoby tak opracować najbardziej rozbudowane tabele, by do korzystania z nich nie trzeba było używać szkła powiększającego. To samo dotyczy map w tekście z lokalizacją poszczególnych bloków z *dipinti* – Text, str. 25 i 28.

Te uwagi do czysto technicznej strony prezentacji, jak i nieliczne uwagi krytyczne wyrażone wyżej w recenzji w niczym nie umniejszają osiągnięcia autora dysertacji. Przedstawiona praca mgra

Wieczorka jest ważnym i oryginalnym wkładem w szeroko rozumiane badania archeologiczne. Opracowana metoda, po jej opublikowaniu w języku kongresowym, może być wzorem dla przyszłych badań zabytków wykonanych z bloków kamiennych w Egipcie i poza nim.

Uważam, że Dawid F. Wieczorek w pełni zasłużył na dopuszczenie do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Warszawa, 9.VI.2022

A handwritten signature in blue ink, consisting of stylized, cursive letters that appear to be 'J. W.' followed by a long horizontal stroke.